

ფილოლოგიური ძიებანი

I

ილია აბულაძე

ძველი ქართულის ლექსიკონიდან

8. სინური მრავალთავის „არშებრ“ და „მხარვალი“

სინური მრავალთავის ერთ-ერთ საკითხავში, რომელიც სათაურად ატარებს: „მეორე თქუმული კვრილე მთავარეპისკოპოსისა იერუსალემელისა—რაჟამს-იგი მოვიდა წმიდათა შოციქულთა ზედა სული წმიდაჲ“, ერთგან ვკითხულობთ: „გალიღვეელ იყვნეს პეტრე და ანდრეა, სპარსლებრ და არშებრ იტყოდეს, იოვანე და სხუანი მოციქულნი ყოველსა ენასა ეტყოდეს წარმართთა მათ¹“. ამ კონტექსტში გაუგებარია „არშებრ“, რომლის მნიშვნელობის გასარკვევად ვრცლად მოიხმობს მასალებს ამ წყაროს გამოცემის რედაქტორი ა. შანიძე გამოცემისათვის დართულ გამოკვლევაში: „სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის“ (გვ. გვ. 320—323). მისი ფიქრით, ბერძნული შესაბამისი ტექსტი რომ „არშებრ-ის“ საპირისპიროდ „მიდიურად“ სიტყვას აჩვენებს, იმის მაუწყებელი უნდა იყოს, რომ აქ ძველი ქართულით მოსალოდნელი ფორმა „მარებრ-ი“ (მიდიელებს ძველ ქართულსა და სომხურში „მარები“ ერქვაო) „შერყენილა და «არშებრ» ფორმად ქცეულა“².

ამ სიტყვის აზრის გამოსარკვევად ბერძნულს გარდა, საიდანაც ქართული უნდა მომდინარეობდეს, საგულისხმოა ბერძნულიდანვე მომდინარე სომხური თარგმანიც, სადაც შესატყვის ადგილს იკითხება: *«Գալիլեացի էին Պետրոս և Անդրէաս, և անդէն վաղվաղակի պարսկանային և պարժեանային: Յովհաննէս և այլ առաքնակն զամենայն լեզուս ընդ հեթանոսս... խօսէին»³*.

ამასთანავე საჭიროა ხსენებული საკითხავის დაძებნა სხვა ხელნაწერებში და მათ ჩვენებათა გამოყენებაც, — იმავე ფორმით გვხვდება მათში ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა, თუ სხვით ან სხვადასხვით. იმ შემთხვევაში, თუ სხვა ფორმა ან სხვადასხვა, მაშინ საკითხი დაისმის მისი თუ მათი მიმართების შესახებ უძველესი ქართული ნუსხის ჩვენებასთან, რაც შესაძლებელს გახდის მართებული ასე თუ ისე გამოარჩევას.

სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით კირილე იერუსალიმელის დასახელებული საკითხავი იპოვება იერუსალიმურ ერთ-ერთ ხელნაწერში (№ 17),

¹ სინური მრავალთავი 864 წლისა, სასტამბოდ მოამზადეს კათედრის წევრებმა აკაკი შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით. „ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები“, თბილისი, 1959, 5, გვ. 187, 25.

² იქვე, გვ. 323.

³ სტანსლიონ სილივი სიოსაჟნაჲ ჯაქრასაჲსაჲ ალილიან რნბაიოცხანა. Վիեննა, 1832, გვ. 376 — 377.

რომელიც ხელის მიხედვით XII—XIII ს-ისა ჩანს⁴. აქ ნუსხაში, რომლის მიკროფილში და მისგან დამზადებული ფოტო-ანაბეჭდი ამჟამად ჩვენშიც მოიპოვება, დასახელებული საკითხავი რატომღაც მიეწერება არა კირილე იერუსალიმელს, არამედ კირილე ალექსანდრიელს. მისი სათაური აქ შემდეგია: „თქმული წმიდისა კვრილე ალექსანდრიელ მთავარეპისკოპოსისაჲ დღისა მისთვის მეერგასისა, რაჟამს მოვიდა სული წმიდაჲ წმიდათა მოციქულთა ზედა“ (Jer.—17, 115 v⁵). ჩვენთვის საგულისხმო ადგილი აქ ასეა წარმოდგენილი: „გალილეველ იყვნეს პეტრე და ანდრია, სპარსულ და აჩაკებრ იტყოდეს, იოანე და სხუანი იგი მოციქულნი ყოველსა ენასა ეტყოდეს წარმართთა მათ“ (117r⁵).

ესევე საკითხავი შესულია აგრეთვე ჩვენში დაცულ ძველ მრავალთავეებში, როგორცა ე. წ. უდაბნოსა (A—1109) და კლარჯული (A—144). პირველს ჩვენი კონტექსტის შესაფერისი ადგილი აკლია ფურცლის დაკარგვის გამო, ხოლო მეორეში ის ასე იკითხება: „გალილეველ იყ[ვენ]ეს პეტრე და ა[ნ]დრია, სპარსონ და აჩაკებრ იტყოდეს, იოანე და სხონი იგი მოციქულნი ყოველსა ენასა ეტყოდეს წარმართთა მათ“ (A—144, გვ. 242).

თუ შევეუბრისაბირებთ ერთმანეთს ხელნაწერთა ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტს, შევნიშნავთ, რომ ის მცირეოდენი გადასხვაფერებული დაწერილობა, რომელიც ზოგიერთი სიტყვის მიმართ აქ შეინიშნება, გადამწერს ეკუთვნის. პირვანდელი სახე მის ხელთ შებღალულა ან იმის გამო, რომ ჯეროვნად ვერ დაპკვირვებია დედანს, ანდა იმიტომ, რომ ძველი ფორმა უცხო შექმნილა მისი ხანისა თუ წრისათვის, რის გამო ის მას შეუცვლია ახლით. ასე მაგ., უთუოდ გვიანი ხანის გამოთქმა და დაწერილობაა „ანდრია“, რომლის ადრინდელი სახე სინურ ხელნაწერს დაუცავს: „ანდრეა“. ამის მომდევნო ორი სიტყვის ნაირსახეობა კი, რომელნიც უფრო რთული მოვლენის შედეგი უნდა იყვნენ, ვარაუდობს პირველადად ერთისათვის „სპარსებრს“ („სპარსლებრს.“—სინურში, „სპარსონ“—კლარჯულში და „სპარსულ“ იერუსალიმურში), ხოლო მეორისათვის აჩენს „არჩაკებრ-ს“, რაც შეუბღალავად არის დაცული კლარჯულში (იერუსალიმურის „აჩაკებრ“ მისი დიალექტური ვარიანტია⁶, ხოლო სინურის „არშებრ-ს“ „აკ“ მარცვალი აქვს დაკლებული). რაც შეეხება კლარჯული ნუსხის „სხონი“ ფორმას, ნაცვლად სხვა ნუსხების „სხუანისა“, ესეც დიალექტური წარმოშობისა უნდა იყოს.

ბერძნულ შესაბამის ადგილთან შედარება თუ „არშებრ-ის“ ფარდად გვიჩვენებდა „მიდიურად“ ფორმას, სომხურთან შედარება უკვე, რაც ზემორე წარმოვადგინეთ, მის ბაღლად გვაწვდის „პართეველად“ (მეტყველებას).

ბერძნულის ჩვენებასთან დაკავშირებით ვნახეთ ზემოთ, რომ აკად. ა. შა. ნიძის დაკვირვებით, ძველ ქართულში მიდიელები ცნობილი ყოფილან „მარებრ-ის“ სახელით, რის გამო „მიდიურად“ ძველად, მისივე ვარაუდით, უნდა გადმოცემულიყო ფორმით „მარებრ“, რომლის შებღალულ სახედ მას სინური მრავალთავეის „არშებრ“ წაკითხვა მიაჩნია. ამ ვარაუდს, რომ „არშებრ“ იყოს

⁴ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ძველი მწერლობა, ტ. I. მეორედ შეესებული და შესწორებული გამოცემა, თბილისი, 1941, გვ. 650 (დამატება 1: „უცხო ავტორები ძველ ქართულ მწერლობაში“).

⁵ R. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarcale grecque à Jérusalem, 1924—1926.

⁶ შტრ. „დროშა“ და „დრაუგი“ ძველი ტექსტებისა.

„მარებრ-ის“ შებღალული ფორმა, სომხური კონტექსტის ჩვენება, რომლის მიხედვით ბერძნულის საპირისპიროდ აქ „პართევულად“ მოიპოვება, როგორც აქვე ვნახავთ, არ ამართლებს.

საქმე ისაა, რომ ძველ ქართულში პართი (საიდანაც პართევულად არის წარმოქმნილი), უკეთ მის აღრინდელ ეტაპზე, გადმოიცემოდა ისეთი ფორმით, რომელიც „არშებრ-ს“ მიღებულად აცხადებს არა „მარებრ-ისაგან“, არამედ სულ სხვისაგან. ეს სხვა კი არის „არშაკ“. „პართ-ის“ საპირისპიროდ „არშაკ-ი“ იმიტომ უნდა წარმომდგარიყო, რომ, ჯერ ერთი, პართთა სამეფოს დაარსება ირანში არშაკ პართელის სახელთან იყო დაკავშირებული და, მეორეც, ამ სამეფოს დინასტია მის დაცემამდის არშაკის შთამომავლობას ანუ არშაკიდებს ეჭირა. ასე, მაგ., სომხური *Պարթևաց կոյմն* („პართთა კერძო“) რიფსიმიანთა მარტვილობის წიგნისა (აგათანგელოსის ნაწილისა), წამების ამ წიგნის ძველი ქართული თარგმანით (რომელიც ჩვენი ძიების თანახმად VIII—IX ს-ში უნდა იყოს შესრულებული), გადმოცემულია „(სოფელი) არშაკთა-თ“⁷. „არშაკთა სოფელი“ ე. ი. ქვეყანა „ეესტათი მცხეთელის წამების წიგნში იწოდება „არშაკეთის სოფლადაც“. „მოვიდა კაცი ერთი სპარსეთით სოფლისა არშაკეთისაჲ“, ვკითხულობთ იქ ერთგან⁸. ამავე ცხოვრების წიგნში ეესტათი „არშაკეთის ხეველადაც“ (რაც იგივე „სოფელია“) არის ნახსენები. „ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისაჲ, ჴევისა არშაკეთისაჲ“, მოუთხრობს მოწამე მარზპანს თავისი წარმოშობილობის შესახებ.

„არშაკეთი“ ქვეყნის სახელია, ხოლო მცხოვრებთა სახელწოდება ძველად „არშაკნ-ი-ა“; აქიდან მათი ენა უნდა წოდებულყო „არშაკებრ“, რაც, როგორც ზემორე აღვნიშნეთ, კიდევაც არის დაცული შეუბღალავად კლარჯული მრავალთავის ნუსხაში. სინურის მრავალთავის გადამწერს ეს ფორმა უნდა ჰქონოდა დასანუსხავად, რომლისთვისაც, როგორც ჩანს, უნებლიეთ „აკ“ მარცვალი დაუკლია. იერუსალიმის ხელნაწერის „აჟაკებრ“ კი იგივე „არშაკებრ-ია“, ჯერ, რაეს დაკარგვით და, მერმე, „შ“-ს გამჟღერებით „ჟ“-დ (მოვიგონოთ „დრაუჟი“ და „დროშა“).

ამრიგად, სინური მრავალთავის „არშებრ“ მართლაც შებღალული ფორმაა, მხოლოდ არა „მარებრ-ისა“ (ე. ი. „მიდიურად“ სიტყვისა), არამედ „არშაკებრ-ისა“ (ე. ი. „პართევულად“ სიტყვისა), რაც აღნიშნავს „არშაკულად“-ს ანუ „პართევულად“-ს (იგულისხმება ენა ანუ მეტყველება).

* * *

„მხერვალ-ი“ სიტყვის ძველად არსებობა აკად. ა. შანიძემ აღნიშნა კვლავ იმავე სინური მრავალთავის მიხედვით⁹. მანამდე იგი სულხან-საბა ორბელიანსაც შეჰხვედრია, როგორც ეტყობა, გარკვეულ წყაროში, რომლის მიხედვით ის განუმარტავს კიდევაც, მაგრამ წყაროზე მიუთითებლად¹⁰.

⁷ აგათანგელოსის „რიფსიმიანთა მარტვლობის“ ძველი ქართული თარგმანი: ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, II, 1960, გვ. 152, 176.

⁸ ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია..., ი. იმნაიშვილისა, თბ., 1953, გვ. 160, 15.

⁹ სინური მრავალთავი 864 წლისა... დანართი: ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, თბილისი, 1959, გვ. 332.

¹⁰ ს.-ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928, გვ. 241.

აკად. ა. შანიძემ ეს სიტყვა იპოვა სინური მრავალთავის ერთ-ერთ საკითხავში, რომელიც იოანე ოქროპირს მიეწერება და იწოდება სახელით: „სატფურებისათჳს“. აქ ერთ ადგილს იკითხება: „ვარსკულავთაჲ რომელიმე ღამით მხერვალ არს, რომელიმე მთიები, ხოლო მოციქულთაგანი არავინ ღამის მხერვალ არს, არამედ ყოველივე ვითარცა მთიებნი ბრწყინვალე არიან...“¹¹ აღნიშნული ნაწარმოების ბერძნული შესაბამისი ტექსტის მიხედვით ა. შანიძე ადგენს, რომ „ღამის მხერვალი“ ტერმინია, რომელიც უდრის ბერძნულ *ἑσπεριος*-ს ანუ ასპიროზს. მეორე სახელწოდება ამ მნათობისა (ვენერასი) კი ამავე კონტექსტით ქართულად მთიებია-ო. „მთიების“ ეტიმოლოგია სწორად მოჰყავს ს. ორბელიანს...“. წერს ავტორი და იქვე დასძენს: „მართლაც, „მთიები“ წარმოდგება თევა-საგან და ასე დაიშლება: მ-თი(ვ)-ებ-ი→მთიები, რომელიც ათი(ვ)ებს, ანუ ათევს, ე. ი. ათენებს (შდრ. ღამე გავათიე, გაათია)“. რაც შეეხება პირველ ტერმინს, ავტორის აღიარებით, თუ რას აღნიშნავს აქ მისი ერთი ელემენტი—„მხერვალი“, რომელიც „ხერვა“ ზმნისაგან არის წარმომდგარი, არ ვიცი, „რადგანაც ასეთი ზმნა სხვა წყაროებიდან ჯერჯერობით არ ჩანსო“¹².

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ „მხერვალი“ ნაცნობია ს.-ს. ორბელიანისთვისაც. იგი თავის ლექსიკონში წერს: „მხერვალი ნავის მატარებელიაო“. ამ სიტყვის შესახებ შენავე სიტყვის განმარტებისასაც ბაასობს. იგი წერს: „მხერვალი [ეწოდების] ნავის მავლინებელსა, რომელსა უპყრიეს ტინონი-ო“. როგორც ირკვევა, ეს განმარტება დამყარებულია ბიბლიის ერთ ადგილზე, რომელიც ეზეკიელს ეკუთვნის.

ეზეკიელ წინასწარმეტყველთან ოშკური ნუსხის მიხედვით 27-ე თავის 27-ე მუხლში ვკითხულობთ: „მოჰყვანდი შენ საქეთა მხერვალთა შენთაო“. სომხურ ბიბლიაში ეს ადგილი ასეა წარმოდგენილი: *«ქარხეჩხ ედსე ზაღაქარე ქი»*, რომლითაც „საქეთა მხერვალს“ შეესატყვისება *ზაღაქარე*, ანუ სიტყვა სიტყვით ამავე კონტექსტის მოშველიებით: „ნავის მყვანებელი“, ხოლო თვით-„მხერვალს“—*მყვანებელი = ქარიყ (ზაღაქარ კომპოზიტის მეორე კომპონენტის -ქარ-ის სახით)*.

თუ დავუკვირდებით ეზეკიელთან „მხერვალს“, მას მსაზღვრელად ახლავს „საქეთა“: „საქეთა მხერვალი, რაც იგივე *ზაღაქარე* ანუ „ნავის მხერვალია“. იოვანე ოქროპირის საკითხავის ზემორე მოყვანილ ადგილს კი „მხერვალს“ მსაზღვრელად ახლავს „ღამით“ თუ „ღამის“ („ღამით მხერვალი“ და „ღამის მხერვალი“). უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ გამოთქმისა თუ ტერმინის საბადლო სომხურში მოსალოდნელია კვლავ კომპოზიტად, რომელიც შედგენილი იქნება, ერთი მხრით, „ღამისა-გან“—*ეჩქსრ* და, მეორე მხრით, ჩვენთვის ნაცნობი ქართული „მხერვალის“ სომხური შესაბამისით კომპოზიტში *-ქარე, ეჩქსრაქარე*. მართლაც, ასეთი სიტყვა ძველმა სომხურმა იცის და ისიც, რაც საგულისხმოა, ტერმინად, რომლითაც აღინიშნება *ἑσπερας, vesper* ანუ ასპიროზი (ღამის თუ საღამოს ვარსკვლავი; იობ. 9,9-ს მიხედვით: „მწუხრისა ვარსკულავი“)¹³. ჩვეულებრივი სიტყვა-ხმარებისას ის „ღამე თუ ღამით მსვლელს, მსრბოლს“ აღნიშნავს ან „ღამე თუ ღამით წამყვანს“. მეორე სახელი

¹¹ სინური მრავალთავი 864 წლისა, გვ. 217 — 218.

¹² სინური მრავალთავი 864 წლისა... დანართი: ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, თბილისი, 1959, გვ. 332.

¹³ სიო ქარაქარე ზაკაყანას ქვიცი, ნათ. 1, 1, ხნხნოქი, 1836, ლ. 555.

სენებელი მნათობისა (ვენერა-სი) სომხურში *լուսաբեր*-ად იწოდება, რაც, როგორც ტერმინი, უდრის ბერძნულ ფაფბრიჯ ან ჭაფბრიჯ¹⁴. ჩვეულებრივი სიტყვა-ხმარებით კი იგია „სინათლის მომტანი“, ან „ბრწყინვალე“, ე. ი. „მნათობი“, „მთიები“.

ამრიგად, ზემოთ მოყვანილი იოანე ოქროპირის ნაწარმოების ამონაწერიდან, როგორც დაადგინა აკად. ა. შანიცემ, ასტროლოგიური რიგის ტერმინებია: „ღამით მხერვალი“ თუ „ღამის მხერვალი“ და „მთიები“, შესაბამისნი ბერძნული ჰაფბრიჯ-ისა და ფაფბრიჯ-ჭაფბრიჯ-ისა.

1. ამათ სომხურიდან შეეფარდება *«գիշերայար»* — „ღამის მხერვალი“ — „ჭაფბრიჯ“, ერთი მხრით, და *«լուսաբեր»* — მთიები — „ფაფბრიჯ“ ანუ „ჭაფბრიჯ“-ი. მეორე მხრით.

2. ჩვეულებრივი სიტყვა-ხმარებით „ღამის მხერვალი“ უნდა ნიშნავდეს „ღამის მსვლელს“, „ღამით მსრბოლს“, ხოლო „მთიები“ — „მნათობს“, „მბრწყინვალეს“.

3. სომხური ენის მონაცემები გვიჩვენებენ, რომ „მხერვალი“, რომელიც წარმოადგება „ხერვა-საგან“, ნიშნავს: „წამყვანს“, „მინმართველს“ ან „მსვლელს“, „მსრბოლს“, ხოლო აქედან „ხერვა“ იქნება — „წამყვანა“, „მართვა“ ან „სრბოლა“ თუ „სლვა“.

ერთგან ძველ წყაროში „ხერვა“ ზმნაც გვხვდება. ესეც ისევ ბიბლიაში იხივება, მაგრამ არა ოშქურსა და საბას ნარედაქციეფში (A—51), არამედ იერუსალიმურში (№ 7). აქ ესაიას 59-ე თავის მე-10—11 მუხლებში იკითხება: „დაეცნენ იგინი შოვა სამხრის ვითარცა შოვა ღამეს, და ვითარცა დათუთა რაჲ დღმ მოუხნ სულთა ხერვასა, კუნესოდიან. და ვითარცა ტრედნი ცთომილნი ფქურებოდიან“.

ეს ადგილი წყობის მხრით, ისე როგორც საერთოდ რედაქციულად, სხვებისაგან გამოირჩევა. მის შესაბამისად

ოშქურს ნუსხაშია:

„დაეცნენ იგინი შუვა სამხრის ვითარცა შუვა ღამეს. და ვითარცა დათუთი მოსიკუდიდნი ეგრე სულთა ჰბერვიდენ. და ვითარცა ტრედნი ერთბამად ფრქუებოდიან“.

საბას ნარედაქციეფშია (A—51):

„დაეცნენ შუა სამხრის ვითარცა შუა ღამე, ვითარცა მოსიკუდიდნი სულთ-ითქუმენ. ვითარცა დათუ და ვითარცა ტრედი ერთბამად ვილოდინ“.

მოყვანილი ადგილების შეპირისპირებიდან ჩანს, რომ ახლოს არიან ერთმანეთთან იერუსალიმისა და ოშქური ნუსხების ტექსტები.

ჩვენთვის საგულისხმო სიტყვა („ხერვა“), როგორც აღვნიშნეთ, მხოლოდ იერუსალიმურშია. ფრაზა, რომელშიც ის გვხვდება, შემდეგია: „და ვითარცა დათუთა რაჲ დღმ მოუხნ სულთა ხერვასა, კუნესოდიან“, რაც დღევანდელ ქართულზე გადმოტანით იქნება: [ისინი], როგორც დათუები, როცა დღე უახლოვდებათ (მოუდისთ), სულთა ამოხდისას, ანუ ამოსვლისას, — კვნისიან. აქედან, როგორც ვხედავთ, «ხერვა» არის „სლვა“ ან „კლომა“ („აღმოსლვა“ — „აღმოკლომა“).

¹⁴ იქვე, 896.

И. В. АБУЛАДЗЕ

ИЗ ЛЕКСИКИ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА
„არშებრ“ И „მხერვალი“ СИНАЙСКОГО МНОГОГЛАВА

Резюме

Слово „არშებრ“ из текста Синайского многоглава (рукопись 864 г.) является искаженной формой не „მხრებრ“ как это утверждают, а „არშაკებრ“, как это показывают другие списки названного памятника.

Что касается слова „მხერვალი“ (составного элемента термина „ღამის მხერვალი“ — «венеры»), то оно действительно произведено от „ხერვა“, употребление которого засвидетельствовано в одном из древних списков грузинской библии (Жег. — 7: Псалмь 59, 10—11).
